

Historie a historiografie nucených sterilizací romských žen v Československu a jejich přesahu do současnosti.

Úvod k tematickému číslu *Romano džaniben*²

Nucené sterilizace romských žen v Československu lze z určitého úhlu pohledu nazírat jako jeden ze závažných zločinů komunismu, spáchaný na pro většinu málo viditelné, ale o to snadněji zranitelné skupině československých občanů, respektive občanek. Romské ženy se staly cílem státními úřady v sedmdesátých letech iniciované kampaně, v rámci které jim byl různým způsobem vnucován operativní zákrok, jenž jim znemožnil mít další děti. Předpisy, na základě kterých toto jednání probíhalo, byly formulované jako obecné, záměrem však bylo cílit právě na Romy, což se také v praxi dělo. Ve vztahu k Romkám byla významným nástrojem nátlaku nejen manipulace, nebo dokonce vydírání a pohrůžky ze strany pracovníků místních úřadů, zejména sociálních pracovníků, ale i relativně vysoký, a tedy významně manipulativní kompenzační příspěvek vyplácený po realizaci operace. Vedle toho jsou dále zdokumentovány případy romských žen, kterým byla tato nevratná operace provedena naprosto bez jejich vědomí, nebo bez toho, aby jim zdravotní personál či lékař vysvětlil, jaké pro ně bude mít důsledky, nejen ve smyslu nevratného ukončení plodnosti (oproti jiným způsobům antikoncepce), ale i s ohledem na závažné vedlejší účinky a vliv na jejich fyzický, ale i psychický stav – a tedy v rozporu s tehdejší legislativou. Pokud tento zásadní operativní zákrok nebyl dostatečně konzultován se samotnými ženami, tím méně se pak hledělo i na prostor pro konzultaci s jejich partnery a manžely. Jak dokladuje shromážděná dokumentace, od sedmdesátých let tedy v Československu docházelo k zásadnímu vnucenému zasahování státu do nejintimnějších oblastí osobního a rodinného života části československých občanů, respektive Romek – a Romů. Dosavadní dokumentace se věnovala právě dokumentaci dopadů na romskou část populace, pozadí a okolnosti sterilizací neromských žen, prováděných v rámci zmíněných československých předpisů, nejsou podrobněji zmapovány. Pro představu poměru: v roce 1989 byl podle zprávy ministerstva zdravotnictví proplacen příspěvek

1 Autorka je vedoucí Semináře romistiky Katedry středoevropských studií FFUK. E-mail: helena.sadilkova@ff.cuni.cz

2 Jak citovat: Sadílková, H. 2019. Historie a historiografie nucených sterilizací romských žen v Československu a jejich přesahu do současnosti. Úvod k tematickému číslu *Romano džaniben*. *Romano džaniben* 26 (2): 5–18.

po realizované sterilizační operaci přibližně osmi stovkám žen, z nichž polovinu tvořily Romky (Donert 2017: 221).

V československém kontextu jako první na závažný problém nucených sterilizací romských žen poukázala v roce 1978 Charta 77 ve svém dokumentu vyjadřujícím se k situaci československých Romů.³ O více než deset let později vybrané československé úřady bezúspěšně konfrontovali Ruben Pellar a Zbyněk Andrš, jako jedni z lidí, kteří se dokumentaci a dopadům této praxe mezi Romy začali v osmdesátých letech věnovat z vlastní iniciativy, usilující o její zastavení.⁴ Ve spolupráci s holandskými organizacemi Vereniging Lau Mazirel a Stichting Informatie over Charta 77 se pak podíleli na vzniku zprávy, publikované v roce 1990, která byla výsledkem podrobného prozkoumání kontextu vzniku a realizace sterilizační praxe cílené na československé Romky a přinesla i první velmi rozsáhlou dokumentaci necelých tří stovek případů sterilizovaných romských žen ze Slovenska a českých zemí. Ta představuje dosud jeden ze základních referenčních textů, co se týče dokumentace sterilizační kampaně z doby do roku 1989. Charta 77 se pak cíleně k tématu nucené sterilizace romských žen v Československu vyslovila ještě v roce 1990 (Dokument Charty 77 č. 3/1990).⁵ Na jednu stranu jde tedy o praxi, která celkem zřejmě spadá do debaty o pronásledování a porušování základních práv různým skupinám československých občanů během komunismu, navíc tuto praxi dobově tematizuje jedna z nejvýznamnějších disidentských organizací. Na druhou stranu ale toto téma (nejen) z veřejné debaty, která se o zločinech komunismu od devadesátých let až do současnosti stále vede, v podstatě vypadlo.⁶ Pokud vůbec,

3 Dokument Charty 77 č. 23 (Postavení Cikánů-Romů v Československu). Původní plné znění publikováno v samizdatovém časopisu *Informace o Chartě* (Dokument Charty 77 č. 23). V plném znění jej na pokračování publikoval časopis *Romano džaniben* v celkem čtyřech číslech vydaných v průběhu let 1998–2000, spolu s úvodem jeho spoluautora Josefa Vohryzka napsaným právě při příležitosti tohoto přetisku (Vohryzek 1998). S doplňujícími editorskými poznámkami byl dokument také publikován v rozsáhlé edici k činnosti Charty 77 (Císařovská, Prečan 2007).

4 Podrobněji viz text Rubena Pellara a Zbyňka Andrše v tomto čísle *RDž*.

5 V podstatě všechny tyto dokumenty upozorňují na možnost interpretovat realizaci stávající politiky vůči Romům, respektive konkrétně probíhající sterilizační kampaň, jako genocidní opatření, přičemž konstatují, že odpovědnost nesou nejen československé instituce, ale i konkrétní lidé jako tvůrci a vykonavatelé této politiky. Nejostřeji se v tomto směru vyjadřují autoři dokumentu Charty 77 z roku 1990, kteří na konkrétních případech dokazují, že se jedná o politiku uplatňovanou selektivně na rasovém základě a přirovnávají ji k nacistickému zneužití eugeniky (Dokument Charty 77 č. 3/1990, 1991: 22). Vedle toho zejména dokument Charty z roku 1978 a dále nizozemská zpráva „Odkupování plodnosti“ poukazují na ještě závažnější aspekt celého tématu, když upozorňují na „vzrůstající rasistické tendence“ (Císařovská, Prečan 2007: 205), „historicky zakořeněný rasismus vůči Romům“ a „základní proticikánský postoj“ (Öfner, Rooij, Andrš, Pellar 2019: 163, 195) celé československé společnosti. Ty považují za zdroj společenského klimatu, který vznik a realizaci popsané proticikánské represivní politiky dobově umožňoval a společensky jej legitimizoval. Autoři nizozemské zprávy z roku 1990 pak šli ještě dále a velmi prozřívavě varovali před eskalací anticikanismu a rasového násilí namířeno proti Romům v následujících letech, který byl již v době sestavování jejich zprávy jasně pozorovatelný (Öfner, Rooij, Andrš, Pellar 2019: 163, 194–196).

6 V roce 1997 oslovil Ruben Pellar s žádostí o prošetření této praxe také právě Úřad pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu. Ten věc v roce 2000 odložil s poukazem na etnický neutrální formulaci předpisů, kterými se sterilizační praxe řídila, a konstatoval nedostatek podkladů, které by dokládaly etnický zaměření zneužívání této praxe (Závěrečné stanovisko 2005).

je v ní traktováno spíše na obecné úrovni – Romové jsou tak představováni jako další, kolektivní „oběť komunistického režimu“, ve smyslu devastace jejich etnokulturních tradic a společenství jako celku. Nucené sterilizace romských žen pak bývají jmenovány jen jako jeden z příkladů různých typů perzekucí a represivních, manipulativních či sociálně inženýrských státních zásahů do života Romů jako skupiny.

Shromážděná a relativně výrazně prezentovaná další dokumentace ve zprávách mezinárodních i místních lidskoprávních organizací (Struggling for Ethnic Identity 1992; Telo i duša 2003; Nucené a kruté 2016) a v Česku také v rámci zprávy ombudsmana Motejla (Závěrečné stanovisko 2005)⁷ ovšem navíc ukazuje, že sterilizační kampaň ukotvená v předpisech ze sedmdesátých a osmdesátých let měla, co se týkalo Romek, velmi dlouhý přesah i po pádu komunismu, a to v obou demokratických nástupnických státech, tedy v České i Slovenské republice.⁸ Tento fakt mimo jiné dodává na významu tomu, co o sterilizační kampani a společenských zdrojích její realizace a legitimizace uváděli autoři výše jmenovaných zpráv z let 1978–1990, upozorňující na rozšířený protiromský rasismus, resp. historicky zakořeněný anticikanismus československé společnosti. Tím se celé téma dost zásadně posouvá mimo výše zmíněnou rovinu debaty o „zločinech komunismu“. Na historii sterilizací romských žen po roce 1989 je v tomto ohledu znepokojující nejen fakt, že byly v rámci dále fungujících mechanismů a jednání pracovníků státních institucí, resp. státního zdravotního systému realizovány v podstatě v nezměněné podobě po celou řadu následujících let. Znepokojující jsou totiž také reakce některých rozhodujících představitelů státu, v jejichž rukou spočívá pravomoc zásadním způsobem přispět k nápravě zdokumentovaného flagrantního porušování osobní integrity a práv dotčených žen.⁹ Situace ovšem není černobílá a v průběhu uplynulých 30 let již došlo k několika pozitivním krokům, zejména díky nepolevující aktivitě a tlaku několika jednotlivců a organizací. V první řadě, a to je jistě zásadní, došlo k úpravám předpisů, kterými se realizace sterilizačních zákroků řídí, aby tak došlo k zastavení jejich předešlého zneužívání (Nucené a kruté 2016: 26). Jeden z významných úřadů českého státu, úřad ombudsmana, po přezkoumání necelé stovky případů sterilizací konkrétních romských žen, označil celou praxi za protiprávní (Závěrečné stanovisko 2005). Dotčené ženy se též v roce 2009 dočkaly omluvy ze strany předsedy tehdejší české vlády.¹⁰

7 V polovině devadesátých let publikovala o sterilizacích a situaci sterilizovaných romských žen článek také Dana Mazalová, která při své rešerši zdokumentovala více než desítku dalších případů z České republiky (Mazalová 1997).

8 Krátká zpráva lidskoprávní organizace European Roma Rights Center z roku 2011 uvádí, že poslední zdokumentovaný případ nucené sterilizace v České republice spadá do roku 2007 („Coercive sterilisation of Romani women“, ERRC, 5. 5. 2011. Dostupné na <http://www.errc.org/article/coercive-sterilisation-of-romani-women/3843>).

9 K tématu anticikanismu ve vztahu k historii kampaně nucené sterilizace romských žen a její (ne)nápravy po roce 1990 viz text Gwendolyn Albert v tomto čísle RDž.

10 „Vláda se omluvila za nezákonné sterilizace romských žen.“ ČRo Radiožurnál, 23. 11. 2009. Dostupné z: <https://radiozurnal.rozhlas.cz/vlada-se-omluvila-za-nezakonne-sterilizace-romskych-zen-8105361>

Otevřela se tak cesta k odškodnění spáchaného bezpráví, ovšem dosud zůstává pro drtivou většinu postižených žen v podstatě uzavřená. Jedinou možností je podání individuální žaloby, ve které jsou tyto ženy ale opět znevýhodněné do té míry, že dosažení rozsudku opravňujícího ke kompenzaci je v podstatě iluzorní, resp. dostupné jen pro ty, jejichž případy jsou nedávne a navíc dokumentačně rigorózně doložené, a zároveň jsou ochotné podstoupit výrazné riziko, na finanční i osobní úrovni. Případy některých žen, které se pro soudní spor rozhodly, byly provázeny nevhodnou medializací zejména na lokální úrovni, kdy se pro širší okolí odhalují výjimečně citlivá a naprosto intimní témata ze soukromí a rodinného života konkrétních žen a jejich rodin.¹¹ V důsledku zaběhnutého mnohostranného mechanismu jasně cílené manipulace, nátlaku a jednání dobře informovaných profesionálů směřujícího zejména ve vztahu k Romkám jen k formálnímu naplnění zákonných podmínek realizace tak zásadního zákroku, jakým sterilizace je, se oběti této praxe staly v podstatě bezmocnými, pokud jsou to ony, kdo mají před soudem dokládat protiprávnost jednání (celé řady) lidí, kteří jim – na základě jejich z vnějšku askribované etnické identity – nenávratnou újmu způsobili. Zákon, který by byl založený na uznání tohoto faktu a zásadních nerovností v minulém i současném postavení těchto žen tváří v tvář různým zástupcům státní moci a který by tedy významně ulehčil způsob, jakým by se tyto ženy mohly domoci odškodnění, však dosud nebyl schválen.

Téma nucených sterilizací romských žen se tak navzdory dlouhodobému úsilí různých organizací a jednotlivců – samotných sterilizovaných romských žen s podporou neromských aktivistů a právníků – nedaří v tuzemsku vymanit z marginalizované pozice. Úspěchem těchto aktivit je – kromě úspěšně dotažených soudních sporů o kompenzaci – například fakt, že se tématem kontinuálně zabývá celá řada mezinárodních orgánů a institucí v čele s organizacemi OSN. Oceněním této práce a osobní odvahy, a skvělým průlomem v rámci českého mediálního pokrytí, bylo také zahrnutí Eleny Gorolové, hlavní představitelky aktivistické skupiny sterilizovaných romských žen, do žebříčku 100 nejinspirativnějších žen světa za rok 2018 sestaveného britskou BBC.¹² V rámci české veřejné debaty je však toto téma stále málo viditelné a vytěsněné i z té její jinak dosti živé části týkající se zneužívání státní moci v době komunismu, přestože právě do ní (mimo jiné) velmi dobře zapadá. Také kroky rozhodujících státních orgánů, resp. volených představitelů společnosti, ve smyslu reálné nápravy jsou zatím liknavé.

Zároveň je nutné dodat, že celé téma je též výrazně upozaděné i co se týče akademické debaty, respektive historického výzkumu. Právě ten, byť tedy není nijak rozsáhlý, vrhá na celé téma – spolu s výše zmíněnou kontinuitou této

11 K podrobnému rozboru proběhlých soudních sporů viz texty C. Cahna a G. Albert v tomto čísle *RDž*.

12 „BBC 100 Women 2018: Who is on the list?“, 19. 11. 2018 (<https://www.bbc.com/news/world-46225037>).

Z následných rozhovorů s Elenou Gorolovou v českých mainstreamových médiích viz například: „Pro všechny jsem jiná“. Rozhovor *OnaDnes*. *OnaDnes* 12 (25. 3. 2019): 11–14.

praxe do nultých let 20. století a dlouhou historií boje za uznání a odškodnění – ještě jiné světlo a vzbuzuje další otázky. Co se týče i v předchozích zprávách konstatované skutečnosti, že v komunistickém Československu došlo k obnovení (formálně skrytého) využití eugeniky ve vztahu k Romům, upozorňují totiž tyto studie na zdánlivě paradoxní fakt, že tento způsob přemýšlení se v rámci expertních skupin lidí věnujících se tzv. „řešení cikánské otázky“ v komunistickém Československu objevil a postupně prosadil právě v době, která je v rámci výkladu československé historie za komunismu označovaná za dobu sice dočasného, ale zásadního uvolnění. V tomto ohledu pak znovu poukazují na zásadní celospolečenské předpoklady situace, ve kterých si centrální orgány v komunistickém Československu mohly dovolit formulovat zákony výrazně cílené na Romy a omezování či dokonce porušování jejich základních lidských a občanských práv tak, aby nebyly formulovány jako etnicky specifické, aniž by se přitom musely obávat, že by jejich realizace nezasáhla právě Romy.

Všechny výše citované dokumentační texty věnující se tématu sterilizací romských žen v komunistickém Československu tuto historii „vypráví“ až od sedmdesátých let, tedy od doby vzniku legislativy, která definovala podmínky sterilizace včetně podmínek sociálních a dále zavedla již výše zmíněný výrazně eugenicky odůvodněný finanční příspěvek. Konstatují též fakt, že žádný ze zákonných dokumentů a dalších předpisů, které sterilizační praxi regulovaly, nikdy nespecifikoval, že se týká a jak by se měla týkat Romů (resp. „cikánů“). Šlo tedy o etnicky neutrálně formulované předpisy, které ovšem v důsledku celostátně vykonávané praxe vedly k tomu, že právě Romky byly výrazně nadreprezentované v celkovém počtu žen, které v Československu jen v sedmdesátých a osmdesátých letech sterilizační zákrok podstoupily, respektive na kterých byl sterilizační zákrok vykonán.¹³ Tento fakt dokonce vedl ke spekulaci o tajných směrnících, které měly aplikaci těchto obecných předpisů na romskou populaci specifikovat (Öfner, de Rooij, Andrš, Pellar 2019).

Dva zásadní historické texty, které se dosud genezi sterilizační kampaně cílené na československé Romky věnovaly nejpodrobněji, nabízejí hlubší vhled do geneze sterilizačních opatření i mechanismů realizace této politiky. Věra Sokolová (2008) se věnuje právě především otázce, jak došlo k tomu, že etnicky neutrální předpisy při jejich realizaci – tedy v rámci státem poskytované zdravotní a sociální péče – daly vzniknout praxi, která byla jasně etnicky zacílená. Vysvětluje

13 Jak uvádím výše, byl tento fakt důvodem, pro nějž se problémem v devadesátých letech odmítl zabývat Úřad pro vyšetřování zločinů komunismu. Nelze zde nevidět paralely s problémem, který řešili přeživší holokaustu z řad Romů a Sintů: uznání, že byli rasovou obětí nacistické persekuce, což významně zastíralo jejich dobové označování za „asociály“, si museli například v Německu tvrdě vybojovat. Jak dokumenty z doby války, ve kterých byli konkrétní lidé též označeni nálepkou „asociál“, komplikovaly v některých případech přístup romských přeživších holokaustu v Československu, ilustrují dva nedávné texty věnující se právě tématice odškodňování (Závodská, Viková 2016; Berkyová – v přípravě).

ji s poukazem na společenský diskurz o Romech, ve kterém se „cikáni“ a „jejich způsob života“ (včetně výchovy, vztahu ke vzdělání, rodinného života i sexuality) stali opozicí etnocentricky definované „normality“. Etnicky definovaný rozdíl se tak přepsal do sociálně definovaného rozdílu, ve kterém „cikáni“ byli umístěni do role „deviantních“ a pojmy jako „problematická část obyvatelstva“ pak v chápání drtivé části „majoritní“ společnosti jasně referovaly k „cikánům“, aniž by bylo třeba to specifikovat. Sokolová upozorňuje, že tak došlo k jiné formě kanalizace proticikánského rasismu přítomného v české společnosti, aniž by tyto proticikánské postoje byly rozeznávány právě jako rasistické, a to vše v situaci, kdy se sice rasismus obecně pokládal za problém, ovšem takový, který se netýká socialistické společnosti. V tomto kontextu Sokolová také vysvětluje protiromské násilí z devadesátých let: ne výhradně jako projev vybití frustrace z rozsáhlých společenských a ekonomických proměn a otřesů na skupině obětí beránek, ale především jako projev rasismu, který byl v československé společnosti latentně přítomen v celém poválečném období. Jak konstatují a dokládají další autoři, ani zdaleka ovšem nešlo o fenomén vzniknuvší právě v poválečném období (Baloun 2020, Smlsal 2018, Spurný 2011). Vedle toho pak situaci, kdy na místní úrovni docházelo k (etnicky specifickému) způsobu interpretace (původně etnicky neutrálních) centrálních nařízení, vyzdvihuje jako příklad poukazující na vyjednávání moci v rámci struktur celé československé společnosti, a tedy zpochybnující interpretaci komunistické vlády jako totalitního režimu, ve kterém se moc uplatňovala jen shora. Poukazuje přitom na zásadní roli lokálních úředníků státní správy, sociálních pracovníků a pracovníků ve zdravotnictví jako klíčových aktérů realizace této politiky, ostatně ve shodě se staršími kritickými zprávami o realizaci sterilizací Romek v Československu z roku 1978 a 1990. Na neudržitelnost totalitně historického narativu na příkladu analýzy přístupu československých orgánů k Romům v době komunistické diktatury později obdobně upozorňuje Spurný (2011: 237–285), který se ovšem soustřeďuje na ještě starší zákonnou normu – zákon 74/1958 Sb., o trvalém usídlení kočujících osob. Jeho přijetí interpretuje jako výsledek tlaku místních úředníků a funkcionářů žádajících tvrdé zakročení proti „cikánům“ na mocenské centrum, které pod ním rezignovalo na dříve postulované ideály rovnosti občanů a možnosti vyrovnávání historicky způsobené marginalizace Romů prostřednictvím socialistické převýchovy.

Ač tedy Sokolová poukazuje na delší genezi specifického diskurzu, který realizaci sterilizací jako etnicky specifického předpisu umožnil, co se týká legislativní geneze této politiky, zůstává i ona v sedmdesátých letech. Právě druhá zásadní studie od britské historičky Celie Donert (2017: 168–176)¹⁴ pak dokládá, že debata o možnostech regulace porodnosti „cikánského obyvatelstva“

14 Český překlad monografie Celie Donert *The Rights of the Roma* (Cambridge 2017) připravuje nakladatelství Academia.

na úrovni centrálních státních institucí ale i odborného tisku v Československu probíhala nejpozději od poloviny šedesátých let. Ukazuje, že její součástí byly návrhy na poskytování antikoncepčních prostředků zdarma pro Romy jako sociálně slabou část populace, nebo zavedení finančních či materiálních pobídek pro využívání antikoncepce, ale i návrhy na mnohem invazivnější metody regulace porodnosti Romů pocházející ze strany slovenských orgánů pověřených řešením „cikánské problematiky“ (povinné gynekologické kontroly pro náctileté romské dívky od 12 let a povinné zavádění nitroděložních tělísek, nebo umožnění či nařízení potratů pro různé kategorie romských žen definovaných věkem, počtem dětí či jejich zdravotním stavem). Z jejího textu pak vyplývá, že poprvé se návrh na „flexibilnější využití sterilizace“ objevil právě ve zprávě slovenského ministerstva zdravotnictví v roce 1968 a v roce 1969 byla sterilizace, respektive návrh na zavedení finanční motivace pro podstoupení sterilizačního zákroku, diskutován i v rámci meziresortního připomínkovacího řízení ke zprávě českého Ministerstva práce a sociálních věcí „o současném stavu řešení otázek cikánského obyvatelstva v ČSR“. V rámci tohoto řízení se také v kontextu debaty o návrhu na novelizaci zákona o zdraví tematizovala možnost využití dánského sterilizačního zákona z roku 1935, který umožňoval podávání návrhů na sterilizaci konkrétních osob ve veřejném zájmu. Shrnutí této debaty, které Donert nabízí, poukazuje na to, že si její účastníci uvědomovali citlivost návrhů na omezování porodnosti „sociálně patologických skupin Romů“ jako zásadního zásahu do jejich práv jako občanů. MPSV tento problém vyřešilo tak, že zmínku o sterilizaci z finální verze své zprávy v roce 1970 nakonec úplně vypustilo, nicméně v něm ale ponechalo návrh na finanční a materiální motivaci využívání antikoncepce nejen ve vlastním zájmu, ale i v „zájmu společnosti“. Donert tedy zároveň odhaluje starší genezi nového oživení eugenické debaty ve vztahu k Romům a historii vzniku výrazně manipulativního prvku sterilizační politiky cílené na československé Romky. Právě tento prvek manipulativní dobrovolnosti se stal jedním z ústředních bodů kritiky ze strany aktivistů, kteří se o zastavení sterilizační kampaně zasazovali od konce osmdesátých let, tedy v době, kdy došlo k jeho výraznému zvýšení. Donert tak ukazuje, že obnovení myšlenky využití eugeniky i extrémní představy o možnostech omezování porodnosti ve vztahu k Romům nejsou produktem způsobu nazírání a přemýšlení z konce osmdesátých let, nebo počátku let sedmdesátých, ale mají ještě starší kořeny vedoucí až do šedesátých let, tedy do doby, která je jinak obecně považovaná za výjimečnou, co se týče možnosti rozvoje svobodnějšího uvažování a kritiky dosavadních přístupů k formování československé společnosti i identifikaci a k řešení jejích problémů.

Autorky obou těchto historických studií svoji pozornost samozřejmě věnují i výše zmíněnému problému etnicky neutrální formulace sterilizačních předpisů. Obě při tom shodně upozorňují, že určitá část československé legislativy týkající se „řešení cikánské otázky“ byla realizována jako etnicky neutrální norma ještě

před tím, než státní úřady v sedmdesátých letech rozhodly o využití sterilizace jako prostředku kontroly porodnosti určité části „cikánského obyvatelstva“ formou opět obecně formulovaného zákona. Sokolová za první příklad takového postupu uvádí již výše zmíněný zákon č. 74/1958, o trvalém usídlení kočujících osob. Donert pak jako další příklad takto konstruovaného obecného zákona uvádí zákon č. 117/1966, o některých důsledcích zanedbávání péče o děti, umožňující národním výborům zadržování příspěvku na péči o děti. Na příkladu jedné z debat o řešení tzv. cikánské problematiky v expertních vládních kruzích v šedesátých letech pak ukazuje, že minimálně někteří úředníci tematizovali jako problém komplikující jejich práci právě fakt, že ač v rámci svého pracovního zařazení řeší „cikánskou otázku“, jsou přitom nuceni v navrhovaných nástrojích maskovat, že se určité státní politiky zaměřují právě na cikánské obyvatelstvo (Donert 2017: 157). V tomto kontextu je zajímavé připomenout, že se téma konfliktu etnicky specifických represivních předpisů s ústavou zajišťující rovná práva pro všechny občany a nepřípustnost diskriminace na základě rasy objevilo v rámci „řešení otázky cikánského obyvatelstva“ poprvé již na konci čtyřicátých let. Tehdy byl v meziresortním řízení diskutován soubor proticikánských opatření založený na myšlence zbudování trojstupňového systému pracovních táborů pro „cikány“, který byl ovšem mimo jiné v důsledku interní kritiky stažen, přičemž z něj oficiálně zbyla jen realizace prvního poválečného soupisu „cikánů“ (Grulich, Haišman 1986). Jak dále ukázal Zapletal (2012), do podobné pozice se dostali i navrhovatelé zákona 74/1958, v původním návrhu nazvaného „o zákazu kočování cikánů“. V tomto případě se ovšem s kritickými připomínkami ze strany dalších resortů upozorňujících na protiústavnost takto formulovaného zákona vypořádali jinak: řešením bylo nahrazení termínu „cikán“ etnicky neutrálními „kočujícími osobami“, stejně jako došlo k posunu od „zákazu kočování“ k „usídlení kočujících“, aniž by se ovšem změnil obsah zákona nebo jeho zacílení na Romy. Zdá se tedy, že období šedesátých let je i dobou, ve které konflikt s ústavou navrhovatelé norem týkajících se omezování občanských práv Romů v rámci „řešení cikánské otázky“ předjímalí – a formulačně obcházelí. Určitá část represivních opatření byla dopředu vyjednávána a formulována tak, aby formálně nebyla v rozporu s ústavou a zároveň aby v praxi byla realizována se zacílením právě na romské obyvatelstvo. Formulace sterilizačních předpisů tak, aby v nich Romové, resp. „cikáni“, nebyli explicitně zmíněni, tedy nebyla experimentem, ale vycházela z již existující zkušenosti.

Sokolová také velmi důrazně upozorňuje na významný genderový rozměr celého tématu nucených sterilizací poukazujíc na fakt, že se sice mělo jednat o opatření regulující reprodukci celé jedné určité části československé společnosti, ale jeho realizace se týkala výhradně žen.¹⁵ Tím opět debatu o sterilizacích romských

15 Tématu genderového zatížení realizace sterilizační politiky se na příkladu Švédska rozsáhle věnuje v tomto čísle *RDž* švédská historička Maija Runcis.

žen v Československu posouvá produktivně do obecnější roviny genderových nerovností a vyjednávání genderových rolí v socialistickém Československu, potažmo v liberálně demokratickém Česku. Upozorňuje přitom, že romské ženy, vmanipulované ke sterilizaci ať už nepřímo, nebo přímo, se v situaci, kdy nebyl prostor zákrok jakkoli prodiskutovat se svým partnerem, stávaly vlastně dvojí obětí – zvláště státní moci i co se týče případných důsledků ukončení vlastní plodnosti pro jejich partnerské a rodinné vztahy, bez ohledu na to, s jakou mírou dobrovolnosti je podstupovaly. Zároveň však na příkladu jedné ze žen, s jejichž případy ve své studii pracuje, upozorňuje, že některé romské ženy mohly naopak dostupnost sterilizace využít ve svůj prospěch jako řešení své výrazně slabší pozice v rámci partnerského vztahu a nedostupnosti jiných prostředků antikoncepce. V tomto kontextu je pak zajímavé, že se dosud žádný z publikovaných textů hlouběji nezabýval otázkou, jak sterilizaci prováděnou na ženách vnímali právě jejich muži a partneři – pokud se totiž o nich v kontextu zpráv o sterilizaci mluví, pak vlastně výhradně jako o těch, kteří se konzervativně rozhodli své partnerky opustit. Je to obraz evidentně velmi zjednodušující, bez ohledu na případnou četnost takové reakce, ale zároveň podsouvající představu romského společenství jako výrazně a jaksí neměnně konzervativního, co týče náhledu na ženství a partnerství (částečně – v duchu Sokolovou naznačené dichotomie – v implicitní opozici ke společnosti neromské, vyvíjející se v čase a v určité její části směrem k liberalismu). V neposlední řadě je pak v této souvislosti dobré připomenout, že i samotné neromské sterilizované ženy z celého obrazu a způsobu prezentace komunistické sterilizační kampaně jako opatření namířené na Rom(k)y vypadávají, což je jistě na škodu hlubšímu poznání celého tématu, včetně mechanismů realizace sterilizačních opatření, ale v neposlední řadě i z hlediska vyjednávání uznání a kompenzací.

Dalším prozatím nedostatečně zaplněným bílým místem historie československé sterilizační kampaně jsou pak reakce a aktérství dalších členů místních romských komunit, kde je významně tematizován jen současně probíhající boj za uznání odškodnění, vedený ze strany žen zasažených sterilizační kampaní, v Česku v čele s výše zmíněnou Elenou Gorolovou.¹⁶ Zmínky o dalších formách romského aktérství, realizovaného především v době vzniku a implementace sterilizačních opatření, jsou v dostupných textech spíše kusé. Spadají mezi ně v první řadě informace o romských spolupracovnících dřívějších

16 K tématu zapojení Eleny Gorolové do aktivit usilujících o odškodnění nuceně sterilizovaných žen viz například videozáznam jejího projevu na veřejné debatě pořádané Pražským fórem pro romské dějiny (Veřejná diskuze: Nucená sterilizace romských žen, 12. června 2018, Knihovna Václava Havla, dostupné z: <http://www.romanihistories.usd.cas.cz/cs/videa/forced-sterilization-of-romani-women-12th-june-2018/>). Několikrát byla též hostem programu Českého rozhlasu (viz archiv ČRo, zejm. z let 2018–2019). Její medailon je též zahrnut ve sbírce on-line svědectví Paměť Romů (<https://www.pametromu.cz/>), publikován byl také na Romea.cz („Elena Gorolová: Některé z nuceně sterilizovaných žen už jsou po smrti, ale ani za ně se nepřestáváme bít.“ Romea.cz, 17. 7. 2019. Dostupné z: <http://www.romea.cz/cz/romano-vodi/vy-uz-dalsi-dite-mit-nejbudete>).

dokumentačních aktivit, nejen v roli lidí vypovídajících o své zkušenosti, ale též případně distribuující dotazníky mezi další členky místních romských komunit.¹⁷ Text Rubena Pellara a Zbyňka Andrše, zapracovaný jako příloha výše zmíněné zprávy o sterilizacích československých Romek z roku 1990, obsahuje zmínku o protestní romské písni – její verš pak holandští autoři zprávy symbolicky použili jako podnázev celého svého dokumentačního textu. Sokolová (2008) vyzdvihuje prohlášení Ondřeje Giňi z Rokycan v dobovém tisku z konce osmdesátých let;¹⁸ a Donert (2017: 174) upozorňuje, že návrh zprávy českého MPSV, která obsahovala doporučení finanční motivace k podstoupení sterilizace, měli možnost v rámci připomínkového řízení komentovat také představitelé dobově existujícího Svazu Cikánů-Romů. Kritický postoj představitelů SCR ke sterilizacím pak zachycuje ombudsmanova zpráva (Závěrečné stanovisko 2005). V neposlední řadě je zde nutné připomenout poznámku uvedenou v komentáři editorů k přetištění výše zmíněného dokumentu č. 23 Charty 77, která zřejmě dosud unikala větší pozornosti: „S dokumentem projevíli nespokojenost zástupci Romů, protože se jim zdál málo kritický, a osobně protestovali u Jiřího Hájka a Ladislava Hejdánka“ (Císařovská, Prečan 2007: 206). Už jen tyto skromné náznaky naznačují, že v tomto směru je ještě dost co objevovat.

Jádrem předkládaného tematického čísla časopisu věnovaného tématu nucených sterilizací v Československu a jejich pokračování v obou nástupnických státech jsou texty připravené lidmi, kteří dlouhodobě v Česku a na Slovensku usilují o podporu sterilizační kampaní zasažených žen v jejich právním i společenském boji za odškodnění bezpráví, které utrpěly. Gwendolyn Albert a Claude Cahn se věnují, každý z jiného úhlu pohledu, rekapitulaci historie a současného stavu tohoto boje za práva nuceně sterilizovaných žen v České republice. Zatímco Cahn na základě rozboru dosud proběhlých soudních sporů argumentuje pro nutnost přijetí takové úpravy, která by umožnila odškodnění postižených žen ze zákona, jako jediné skutečně reálné cesty k nápravě spáchaného bezpráví, Albert označuje ve své analýze dosavadního průběhu a výsledků boje za uznání a odškodnění nuceně sterilizovaných Romek ze strany českých státních institucí za významnou bariéru dalšího postupu anticikanismus místní společnosti – v podstatě v pokračování zjištění prezentovaných ve zprávě společnosti Lau Mazirel i studii Věry Sokolové. Texty Cahna a Albert doplňuje zpráva o současném stavu boje za odškodnění nuceně sterilizovaných romských žen na Slovensku. Jejím autorem je Štefan Ivanco, pracovník slovenské organizace Poradňa pre občianske a ľudské práva, která se podílela na sestavení a zveřejnění vůbec první zprávy o nucených

17 Viz úvodní text Zbyňka Andrše a Rubena Pellara v tomto čísle *RDž*, uvozující český překlad zprávy „Odkupování plodnosti“.

18 „Dopis na romské téma“ (Ondřej Giňa). *Mladý svět: týdeník* (11. 03. 1989), 31 (14): 4.

sterilizací romských žen na Slovensku v roce 2002, která stála na počátku boje za uznání tohoto bezpráví a jeho odškodnění a nadále se mu intenzivně věnuje. Hlavní část textů zařazených do recenzované i nerecenzované části časopisu se tedy týká situace na území (bývalého) Československa a svým časovým i prostorovým rozpětím pokrývá území současné České a Slovenské republiky a zároveň i historii násilných sterilizací romských žen na tomto území v době komunismu, resp. od sedmdesátých let, a s ní provázané snahy o jejich zastavení/zviditelnění/odškodnění, která pokračuje dodnes.

Vedle těchto analytických a dokumentačních textů soustředěných zejména na novější historii boje za odškodnění násilně sterilizovaných romských žen i aktuální stav a otázky a aktivity s ním spojené se v nerecenzované části vracíme ještě hlouběji do doby vzniku prvních dokumentačních iniciativ. Ve spolupráci s Rubenem Pellarem a Zbyňkem Andršem, kteří se v boji za zastavení sterilizací a jejich odškodnění angažují od osmdesátých let, zde poprvé přetiskujeme český překlad výše zmíněné první zprávy o sterilizaci romských žen v Československu, jejíž součástí je zpráva o výsledcích prvního a dosud nejrozsáhlejšího výzkumu realizovaného právě Rubenem Pellarem a Zbyňkem Andršem ve snaze zdokumentovat případy sterilizovaných romských žen v socialistickém Československu. Celou zprávu, která dosud představuje základní referenční text, zde přetiskujeme jako historický dokument, s úvodem Rubena Pellara a Zbyňka Andrše jako přímých účastníků a pamětníků vzniku této zprávy na pozadí proromských iniciativ na konci osmdesátých let. Navazujeme tak nepřímo na starší publikaci dalšího zásadního kritického textu – dokumentu č. 23 Charty 77 z roku 1978, která byla na stránkách *Romano Džaniiben* publikována na pokračování v letech 1998–2000, s úvodem jejího spoluautora, Josefa Vohryzka. Celý tento blok pak uzavíráme přetiskem přepisu jednoho z dobových dokumentačních rozhovorů realizovaných v roce 1988 v Chminianských Jakobovanech, který nám ze svého archivu laskavě poskytl právě Zbyňek Andrš. Na tomto místě bych proto Rubenovi Pellarovi a Zbyňkovi Andršovi chtěla poděkovat za jejich pomoc s přípravou této části předkládaného čísla RDž.

Integrálním doplněním tohoto vzhledu do reality osmdesátých let je pak pamětnicky laděný text Lady Vikové, jehož hlavním cílem je představení významné, jakkoli výrazněji netematizované romské reakce na destruktivní sterilizační praxi, ale nejen ji – textů rokycanské romské kapely Čercheň vedené manželou Mikovými. Ve svých textech se kriticky vyjadřovali právě nejen ke sterilizační kampani, ale reagovali i na další aspekty života Romů v komunistickém Československu ovlivněné dopadem nevybíravého asimilačního tlaku. Právě jejich píseň reagující na sterilizace Romek je ve zprávě „Odkupování plodnosti“ označena za lidovou, což svým způsobem dokládá recepci tvorby kapely Čercheň mezi Romy, a jak bylo uvedeno výše, inspirovala i podtitul této první zprávy o sterilizaci romských žen v Československu. Lada Viková tak zviditelňuje významný romský hlas, který není

primárně hlasem oběti, ale hlasem aktérským, který hodnotí a inspiruje k reakci.

Pokud je tedy předkládané tematické číslo výrazně zaměřeno na komplexní prezentaci historie sterilizací romských žen a boje za nápravu tohoto bezpráví v prostoru Československa od osmdesátých let 20. století, toto zacílení dále rozšiřují časově, geograficky ale i tematicky další dvě historické studie, poskytující další širší kontext pro úvahy o sterilizaci romských žen jako součásti státní politiky a jejích dopadech na životy lidí, které přímo zasáhla.

Text Maijy Runcis z Univerzity ve Stockholmu představuje historii násilných sterilizací žen ve Švédsku v rámci struktur a politiky švédského sociálního státu. Pokrývá období od dvacátých do sedmdesátých let 20. století, ale zabývá se i současnějšími snahami švédského státu o vyrovnání se s touto temnou stránkou vlastní minulosti. Téma nucených sterilizací bylo ve Švédsku otevřeno v devadesátých letech a Maija Runcis byla mezi prvními historiky-archiváři, kteří se tomuto tématu začali věnovat. Runcis ve svém textu zdůrazňuje především fakt, že politika eugeniky tak, jak byla ve Švédsku aplikována, měla významný třídní a genderový rozměr – sterilizace zde byly realizovány lokálně, na základě žádosti podané třetí osobou a lékařského dobrozdání – a rasizace této praxe zde nebyla tak významná. Romek se sice také dotkla, švédští historikové se však zatím neshodnou na tom, jak významně jsou Romky v rámci skupiny obětí násilných sterilizací reprezentovány.

Studie Lady Vikové nás vrací zpět do českých zemí a v rámci české romistické historiografické produkce vůbec poprvé shrnuje informace o násilných sterilizacích realizovaných na Romech a Sintech pocházejících z českých zemí během druhé světové války. Založená je na sondě do poválečných žádostí o odškodnění několika lidí pocházejících z romských rodin, kteří byli zákroku podrobeni v nacistických koncentračních táborech, kterou ovšem Viková pečlivě a extenzivně kontextualizuje. Podrobně se pak věnuje analýze shromážděných žádostí, v níž sleduje formulace používané na straně přeživších tak, aby v úředním kontextu sdělili informace o své hluboce traumatizující zkušenosti, ale i to, jak tyto jejich žádosti četli a posuzovali oslovení posudkoví lékaři. Z analýzy je zřejmé, jak obrovsky citlivým tématem nucené sterilizace pro přeživší byly. Přestože je jasné, že sterilizační kampaň realizovaná v Československu od konce šedesátých let nebyla pokračováním nacisty iniciovaného programu, je právě tato válečná historie a zkušenost, včetně zkušenosti vyjednávání o odškodnění, významnou vrstvou historie postavení Romů ve společnosti a významným komparativním materiálem. Jak Viková upozorňuje, zdokumentované vyjednávání o odškodňování konkrétních lidí za násilné sterilizace z doby nacismu probíhalo navíc prakticky ve stejné době, kdy byla zahájena nová československá sterilizační kampaň, a jeho znalost tak tedy mimo jiné umožňuje mnohem komplexnější vhled do dobové reality, ve které se československá sterilizační kampaň odehrávala.

Všem autorům, kteří do předkládaného čísla svými texty přispěli, velmi děkuji

za ochotu sdílet svoje poznatky a zkušenosti a za důvěru a trpělivost s přípravou. Především bych chtěla poděkovat Gwen Albert, která vznik tohoto čísla nepřímo iniciovala. Z jejího popudu totiž v roce 2018 Pražské fórum pro romské dějiny uspořádalo mezinárodní workshop zaměřený na téma sterilizací a veřejnou debatu o stejném tématu, jehož významným hostem byla i Elena Gorolová, a tyto dvě akce pak vedly k nápadu věnovat sterilizacím i tematické číslo Džanibenu.

Literatura

- Baloun, P. 2020. „Cikáni, metla venkova!“ *Tvorba a uplatňování proticikánských opatření v meziválečném Československu, za druhé republiky a v počáteční fázi Protektorátu Čechy a Morava (1918–1941)*. Dizertační práce. Praha: Fakulta humanitních studií UK.
- Berkýová, R. [v přípravě]. *Přežijí tzv. cikánského tábora v Letech u Písku v kontextu žádostí o odškodnění dle zákona 255/1946*. Diplomová práce, Katedra střeoevropských studií FFUK.
- Císařovská, B., Prečan, V. 2007. *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*. Svazek 1. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR. Dostupné z: <http://www.csd.s.cz/cs/2166-DS/version/20/part/15/data/Charta%2077%20Dokumenty%201977-1989.pdf>
- Dokument Charty 77 č. 3 / 1990. 1991. *Infoch*: 21–23. Dostupné z: <https://www.vons.cz/informace-o-charte-77>
- Dokument Charty 77 č. 23. 1978. *Informace o Chartě 77*, 1 (15): 1–9. Dostupné z: https://www.vons.cz/data/pdf/infoch/1978/INFOCH_15_1978.pdf
- Donert, C. 2017. *The Rights of the Roma. The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grulich, T., Haišman, T. 1986. Institucionální zájem o cikánské obyvatelstvo v Československu v letech 1945–1958. *Český lid* 73 (2): 72–85.
- Mazalová, D. 1997. „...a nemnožte se!“ *Týden* 4 (51): 36–42.
- Nucené a kruté: Zpráva Evropského centra pro práva Romů. Sterilizace a její důsledky pro romské ženy v České republice (1966–2016)*. 2016. Budapešť: Evropské centrum pro práva Romů.
- Öfner P., de Rooij, B., Andřš, Z., Pellar, R. 2019. Odkupování plodnosti. Výzkum sterilizačních praktik týkajících se romských žen v Československu, který provedli Paul Öfner a Bert de Rooij z pověření sdružení Vereniging Lau Mazirel a nadace Stichting Informatie over Charta 77. Překlad zprávy z roku 1990. *Romano džaniben* 26 (2): 147–215.
- Smlsal, J. 2018. *Holocaust českých a moravských Romů. Společenské předpoklady a aktéřská perspektiva*. Diplomová práce. Praha: Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK.

- Sokolova, V. 2008. *Cultural politics of ethnicity: discourses on Roma in communist Czechoslovakia*. Stuttgart: Ibidem.
- Spurný, M. 2011. *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha: Antikomplex.
- Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovakia's Endangered Gypsies*. 1992. Helsinki Watch Report. New York, L. A., London: Human Rights Watch.
- Vohryzek, J. 1998. Postavení Cikánů-Romů v ČSSR. *Romano džaniben* 5 (4): 13–17.
- Telo i duša. Násilné sterilizácie a ďalšie útoky na reprodukčnú slobodu Rómov na Slovensku*. 2003. Centrum pre reprodukčné práva a Poradňa pre občianske a ľudské práva, s odbornou pomocou Iny Zoon. Bratislava. Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/dokumenty/telo-i-dusa-nasilne-sterilizacie-a-dalsie-utoky-na-reprodukcnu-slobodu-romov-na-slovensku/>
- Zapletal, T. 2012. Prístup totalitního státu a jeho bezpečnostních složek k romské menšině v Československu (1945–1989). In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, Svazek 10. Praha: Archiv bezpečnostních složek, 13–83.
- Závěrečné stanovisko veřejného ochránce práv ve věci sterilizací prováděných v rozporu s právem a návrhy opatření k nápravě. 2005. Brno: Kancelář veřejného ochránce práv. Dostupné na: <https://eso.ochrance.cz/Nalezene/Edit/2596>
- Závodská, M., Viková, L. 2016. Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války v Československu – nálezová zpráva: diskontinuita a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946. *Romano džaniben* 23 (2): 107-124.